

ВОЈНА ОБАВЕЗА И ПОЛ – ПРАВНО-ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ ОГРАНИЧАВАЊА ВОЈНЕ ОБАВЕЗЕ НА МУШКАРЦЕ*

Sibilla Bondolfi

Упадљиво је оспоравање постојеће војне обавезе у Швајцарској (и у готово свим западним земљама) традиционално ограничене само на мушкарце. До данас се на том плану практично ништа није променило, иако у Швајцарској војна обавеза жена, на добровољној основи, постоји без ограничења. У тексту који следи биће анализиран однос војне обавезе и пола у прошлости и данас. Такође, биће истражено питање да ли је ограничавање војне обавезе на мушкарце из правно-политичког угла уопште прихватљиво?

Кључне речи: *војна обавеза, родна равноправност, дискриминација жена, цивилна заштита, равноправност жена и мушкараца*

Војна обавеза, војска и пол у прошлости и данас

Грађанска права и војна обавеза били су, како у Швајцарској тако и у другим државама, столећима уназад, уско повезани. Тада је грађанска дужност војне службе обавезивала само мушкарце, а данас је дошла у центар општих политичких права. Када је женски покрет почео тражити право гласа за жене, био је потпуно свестан тешкоћа на путу прихватања тог грађанског права. Већ крајем 19. века обавеза војне службе за жене била је актуелизована, али управо из других разлога – да би то послужило као главни аргумент против права гласа жена. Тако је, на пример, правница – борац за женска права Немица Лина Моргенштерн (*Lina Morgenstern*) 1894. године написала есеј под насловом „Војна обавеза жена” („*Die Wehrpflicht der Frau*”),¹ у којем се залаже за обавезу војне службе за жене у трајању од једне године, углавном на дужностима неге болесника. Женски покрет је од својих противника често слушао „објашњења” да мушкарци, управо на основу војне обавезе, и заслужују предности! Такође, швајцарска правница Емилија Кемпион-Шпири (*Emilie Kempin-Spyri*) наводи да је 1887. године, у једној представци Савезном суду, да се тиме ништа не постиже

* Текст је објављен у часопису швајцарске војске *Military Power Revue* бр. 1/2012 стр. 42–51 под називом „*Wehrpflicht und Geschlecht*”, део је докторске дисертације Сибиле Бондолфи (*Sibilla Bondolfi*) на тему: „Војна обавеза и родна дискриминација. Уставноправни и међународноправни захтеви о војној обавези у поређењу са моделом Израела”. Са немачког језика текст је превео мр Здравко Зељковић, пуковник у пензији.

¹ Lina Morgenstern, „*Die Wehrpflicht der Frauen*”, *Frauenleben*, Blätter zur Vertretung der Frauen-Interessen, 6. Jahrgang, Nr. 5, August 1894.

ако начело „сваки Швајцарац је војно обавезан” не каже на који начин би се оно могло применити и на жене. На пример, да се један део женског рода обучи за санитарску службу, а преостали део потчини обавези допунског војног пореза (*Bundesgesetz für Ersatzabgabe*). У добровољном ангажовању дела Швајцаркиња у Служби женске помоћи (*Frauenhilfsdienst – FHD*) за време Другог светског рата постојала је прикривена нада да би то могао бити пут ка изједначавању бирачког права жена и мушкараца.

Упркос видљивој и неспорној повезаности војске и мужевности, жене широм света бориле су се прерушене у мушкарце или отворено као жене-борци: партизанке, герилке или чак као терористкиње. На неборбеним функцијама, нпр. вршећи дужности медицинских сестара, административки или фабричких радница у индустрији наоружања, жене су у прошлости индиректно, али редовно учествовале у ратовима. Посебно у критичним ситуацијама жене су ангажоване на помоћним војним пословима. На пример, у Другом светском рату биле су ангажоване стотине хиљада жена у оружаним снагама како Немачке, Совјетског Савеза и, Велике Британије тако и САД. Неке жене су се добровољно јављале, нпр. у Немачкој, Великој Британији и у САД, али је било и оних које су биле обавезне да врше цивилну, а делимично и војну службу, посебно младе жене. Током Другог светског рата жене у Швајцарској су мобилисане на основу једне одлуке Савезне владе, донете по хитном поступку 1934. године, за службу у противваздушној заштити. Да је током Другог светског рата Швајцарска била нападнута, жене би на основу члана 202, тадашње уредбе о Војној организацији, биле обавезне да врше службу, јер су у рату „сви Швајцарци” (дакле то се односило и на жене) били обавезни да према својим могућностима допринесу одбрани земље! На нивоу Конфедерације данас више нема такве одредбе, али у неким кантонима жене могу бити обавезне за службу у отклањању последица катастрофа. На пример, у члану 7, став 1, кантона Сент Гален (*Sent Gallen*) пише: „свако лице” биће обавезно да пружи допринос од опште користи у катастрофама и кризама. Синтагма „свако лице” обавезује, дакле, како мушкарце тако и жене. У неким општинама Швајцарске грађани оба пола су обвезници Службе противпожарне заштите.

Као и другде, и у Швајцарској су се жене морале борити за право учешћа у војним пословима. Уз доста труда и проблема жена-активиста, 1939. године основана је Служба женске помоћи (*Frauenhilfsdienst – FHD*), да би 1940. године прерасла у Војну службу жена (*Militärischen Frauendienst – MFD*). Не само у Служби женске помоћи него и у Војној служби, жене су извршавале углавном традиционално „женске” задатке и обављале „женске” функције. На пример, оне су најчешће служиле као санитаркиње или секретарице.²

Узгајање и обука голубова писмоноша или збрињавање избеглица спадали су у домен женских задатака.

Тек реформом „Војска 21” 2001. године све војне функције постале су доступне и женама: посебно борбено ангажовање и потпуни приступ свим врстама наоружања је тек тад дозвољен женама. Али, и данас жене циљано бирају „женске” послове у војсци. У војсци Швајцарске највише жена (њих 55%) обавља службу у саставима подршке команда виших нивоа, јединицама логистике, санитарским јединицама или у области обуке и подршке уопште.³ Само 19% жена распоређено је у борбене јединице: пешадија,

² Karl Haltiner/Ruth Meyer, „Frau und Armee in der Schweiz” („Жене и војска у Швајцарској”) у билтену швајцарске радне групе „Militär und Sozialwissenschaften, Frau und Gesamtverteidigung” („Војска и друштвене науке, Жене и општа одбрана”, 6. Jahrgang, Nr. 2, Bern, 1982, стр. 24–91.

³ Извештај о бројном стању за 2011. годину (сажетак).

окопне јединице, артиљерија или инжињеријске јединице. На служби у Ратном ваздухопловству налази се само 9% жена. Процентуално учешће жена у швајцарској војсци, у поређењу са другим земљама, веома је ниско. Марта 2011. године швајцарска војска имала је укупно 1.053 припаднице, што је отприлике 0,6% ефектног бројног стања.

Војна обавеза жена у Израелу

Само мали број држава у свету познаје војну обавезу жена. Поред неких земаља Трећег света и малог броја средњеразвијених земаља, Израел је јединствена земља чије жене су већ дуже време подвргнуте општој војној обавези. Војна обавеза жена у Израелу изгледа да се показала сасвим оправданом. Ипак, има неких проблема са којима се израелска политика и наука често хватају у коштац. Навешћемо само неке: сексуално узнемиравање од стране другова и претпостављених, нежељена трудноћа током службе, као и неједнаке шансе за напредовање у односу на мушкарце. Војна обавеза за мушки и женски род није једнако уређена: мушкарци морају да врше службу 3, а жене пак 2 године. Извесне функције жене могу добити само ако су се добровољно обавезале за војну службу у дужем трајању. Удате жене, труднице и мајке су ослобођене службе, али не и ожењени мушкарци и очеви. Релативно лако, жене успевају да буду ослобођене од службе из религиозних разлога. Мушкарци који похађају школу Талмуда биће само привремено ослобођени од вршења војне обавезе. Иначе, за Израелце мушког пола не постоји могућност ослобађања од службе из религиозних разлога или због приговора савести. Због тога они који одбију службу морају да рачунају са дуготрајним затворским казнама. Насупрот мушкарцима, жене немају обавезу да прихвате борбене дужности. Жене без чина практично немају обавезу службе у резервном саставу, сем припадница војске специјалних профила, нпр. лекарке и зубарке. На основу по њих повољних одредби Правилника о ослобађању жена од војне обавезе, само 60% жена једног годишта одслужи војну службу, док се тај проценат код мушкараца истог годишта креће од 85 до 90%. Углавном мали број жена се одлучује за службу у дужем трајању. Слабије су обучене и прихватају мање важне и мање атрактивне функције. Жене попуњавају мање старешинских формацијских места и ређе бивају унапређиване, што у Израелу може имати директног утицаја на цивилну, посебно политичку каријеру. Управо борбене функције у израелској војсци уживају велико поштовање и углед. На њих су ретко постављене жене, пошто се за прихватање таквих функција нису ни обавезале!? Различити модалитети војне обавезе за мушкарце и жене у Израелу нису спорни. Али, управо млађе генерације, неједнако третирање службе за мушкарце и жене осећају као нешто што је неправедно и несврсисходно. По њима би трајање службе требало да зависи од војне функције и чина појединца, а не од пола. С друге стране, феномен секуларних жена, које су се позивале на религиозне разлоге услед „притиска војне службе”, представљају данас предмет политичких дискусија. Веома ретко се критикују правилници по којима се жене ослобађају од службе ако су удате или ако добију дете. Најпознатији случај у вези са избегавањем службе пример је модела Бар Рефаели (*Bar Refaeli*) који је посебна тема.

Војна обавеза жена према израелском моделу, дакле, нуди многе могућности побољшања и не би требало некритички да буде примењен у Швајцарској. Међутим, израелски модел показује да је војна обавеза за оба пола принципијелно могућа.

Војна обавеза и пол према позитивном праву Швајцарске

Према члану 59 Савезног устава Швајцарске и члана 3 Закона о војсци (*Militärgesetz*), сви мушкарци са швајцарским држављанством са навршених 18 година живота су војни обвезници. Војна обавеза у Швајцарској обухвата: обавезу војне службе, обавезу цивилне службе и обавезу допунског пореза (*Ersatzabgabepflicht*). Војна обавеза се првенствено остварује у форми војне службе. Тек ако то није могуће због неспособности или због приговора савести долази допунски порез, односно цивилна служба као су-рогат, уместо војне службе. Швајцаркиње се могу добровољно пријавити за војну службу. Ако једна жена буде способна за војну службу и прихвати понуђену функцију она постаје обвезник војне службе и има једнака права и обавезе као и мушкарци. Међутим, Савезна влада може предвидети одређене изузетке, а посебно: у односу на отпуштање од обавезе војне службе; трајања службе; употребе и унапређења. Према члану 1 Закона о цивилној служби (*Zivildienstgesetz*), обвезници војне службе, који је не могу усагласити са својом савешћу, могу захтевати замену за цивилну службу. Са одобрењем за цивилну службу, дотични(а) се ослобађа од обавезе војне службе (чл. 10 Закона о цивилној служби). Мушкарци и жене који су неспособни за војну службу не смеју служити у цивилној служби, иако она, сама по себи, не поставља никакве посебне телесне захтеве. Према важећим прописима, жене заправо не могу служити цивилну службу а да се нису војно обвезале, и када нема законског основа за добровољну цивилну службу. Према швајцарској правој пракси, жене се могу (оне које су се добровољно пријавиле за војну службу), на основу члана 1 Закона о цивилној служби, позвати на разлоге приговора савести против вршења војне службе и на тај начин своју ранију одлуку опозвати?!⁴

На такав начин само малом броју жена буде одобрено да служе у цивилној служби, јер је нелогично захтевати поштовање права по основу приговора савести, ако се жена добровољно пријавила за војну службу. Молба за одобрење за цивилну службу мора да садржи разлоге због којих особа не може војну службу да помири са својном савешћу (чл. 16 б Закона о цивилној служби). Жене које су се од почетка интересовале за цивилну, а не за војну службу, принуђене су да се на један или други начин „довијају”, што причињава приличне тешкоће.

Ко војну обавезу због неспособности не изврши у војној или цивилној служби, на основу члана 26, став 1. Закона о војсци, подлеже обавези допунског пореза (*Ersatzabgabepflicht*). Савезни суд је у једној својој одлуци нагласио карактер компензације и потврдио аспект праведности допунског пореза према Савезном закону о допунском порезу (*Bundesgesetz für Ersatzabgabe*). Жене никада не долазе у ситуацију да морају платити допунски порез, а да се претходно нису добровољно војно обвезале, јер код добровољног пријављивања за војну службу оне се додуше „обавезују за војну службу”, али не и за „обавезу служења војске”?!⁴

Сходно члану 61, став 3 Савезног устава, Конфедерација може Службу цивилне заштите прогласити обавезном за мушкарце, а за жене је та служба, ипак, само добровољна. Члан 11 Закона о заштити становништва и цивилној заштити (*Bevölkerungs und Zivilschutzgesetz*) прописује да су сви мушкарци са швајцарским

⁴ Извод из Савезног закона о војсци и војној управи, као и одлука савезних органа о организацији војске од 8. 9.1993. године, стр. 33.

држављанством (који су способни за вршење службе заштите) обавезни за службу заштите. Али, од те обавезе су изузети, према чл. 12, став 1 наведеног закона, обвезници војне и цивилне службе. Евентуално „одрађени“ дани у Цивилној заштити, према члану 5а, Закона о војној обавези, биће узети у обзир при обрачуна пореза.

Применом тих прописа ствара се утисак да Служба цивилне заштите служи као сурогат служба за неспособне. Међутим, према Савезном уставу, начелно сви мушкарци могу бити оглашени обавезним за службу заштите. Али, постојање обавезе службе цивилне заштите је принципијелно независно од војне обавезе и не представља сурогат обавезу у правном смислу. Према члану 15 Закона о заштити становништва и цивилној заштити, Швајцаркиње могу добровољно вршити службу заштите. Додуше, не постоји правни основ за добровољну службу цивилне заштите. Уколико не постоји потреба за кадром у тој служби и способне жене могу бити одбијене.

Жене које добровољно врше службу заштите су у правима и обавезама изједначене са мушким обвезницима те службе. На лични захтев оне могу бити отпуштене из Цивилне заштите уколико су службу заштите вршиле најмање 3 године.

Дискриминације кроз ограничавање војне обавезе на мушкарце

И данас војна обавеза представља велику дискриминацију жена, па се она може манифестовати као сметња у образовању, на радном месту и у породици. Војна служба не представља само физичко и психичко оптерећење, него и негативан утицај на бројна основна права, што се показује и, на пример, при конкурисању за осигурање у случају незапослености, као и у случају обавезе збрињавања и послова са скраћеним радним временом.

Жене ће за разлику од ранијег периода „немања“ војне обавезе, додуше не увек директно, правно бити ускраћене. Наравно, већ се показују неки индиректни недостаци: на пример, добровољни приступ цивилној служби и цивилној заштити биће знатно отежан. Чињеница да већина жена није обучена за војну ни за службу заштите, могло би, посебно у случају катастрофа или оружаног конфликта, имати велике штетне последице. Оне нису обучене нити увежбане за ванредне случајеве и због тога би се, зависно од околности, погрешно понашале, чиме би могле себе или друге људе довести у опасност.

Такође, и током војне службе појављују се директне последице ограничења војне обавезе на мушкарце, а исто тако и неки недостаци за оба пола. Жене и мушкарци су одвојено смештени, иако жене у швајцарској војсци чине веома малу мањину. Оне су најчешће смештене у собе намењене официрима, што значи и један већи комфор, али и оно што може да води ка друштвеној изолацији. Неки случајеви неједнаког третмана током војне службе нису последица нечије добре воље већ су у вези са полом. На пример, припада ли униформи жена за излазак (у град) и сукња коју носе женски припадници швајцарске војске у службеним приликама, односно да ли се то може наредити.⁵ На спортским такмичењима жене се за постигнуте резултате оцењују према специфичној вредносној табели примереној женском полу, док код војних вежбовних активности за оба пола важе исте вредносне табеле.⁶

⁵ Правило бр. 27, Одевање и паковање, од 15. 12. 2003. године.

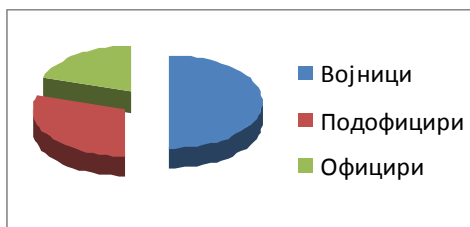
⁶ http://www.vtg.admin.ch/internet/vtg/de/home/militaerdienst/fda/gleiche_wertungstabelle.html.

Недостаци ограничавања војне обавезе на мушкарце из угла државног интереса

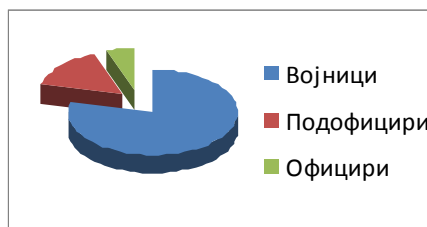
Такође, и из државноправног и угла политичке једнакости изводе се неки недостаци ограничења војне обавезе који се односе на мушкарце. На пример, у швајцарској војсци руководеће позиције, по основу добровољности војне службе за жене, биће углавном попуњене мушкарцима, што са учешћем жена од само 0,6% у ефективном бројном стању другачије није ни могуће.⁷ WEB портал „SP Frauen” пише у једном коментару о позицијама жена у војсци: „изједначавање у правима жене и мушкарца су промашила швајцарску војску”.⁸

Дисбаланс жена и мушкараца у војсци – посебно у највишем официрском кадру – могао би релативно брзо да се отклони. Свакако, мали удео жена у војсци Швајцарске, а с тим и слаба заступљеност женског пола у (нај)вишем официрском кадру, само је једна логична последица добровољности војне службе за жене при истовременој војној обавези за мушкарце.

Без једнаког третмана полова код војне обавезе, није ни могуће фактичко изједначавање у правима мушкарца и жене у војсци. Један кратак поглед на извод из годишњег бројног стање војске, поред осталог, показује једну помало апсурдну слику! У одређеном периоду, више од половине жена биће унапређено, док код мушких припадника војске: официра и подофицира, проценат унапређених износи тек мало више од једне четвртине.⁹ Објашњење би могло бити да су припаднице војске добровољним пријављивањем за војну службу већ у старту мотивисаније и квалификованије. Због тога ће оне вероватно и бити у привилегованом положају и при унапређењу у виши чин.



Слика 1 – Структура женских припадника швајцарске војске



Слика 2 – Структура укупног састава швајцарске војске

Модалитети изједначавања у правима понекад ће ионако мали удео жена у мировним трупима учинити проблематичним. Ангажовање жена у мировним мисијама може бити посебно важно, јер припаднице војске могу да послуже као погодна „спо-

⁷ Правило бр. 27, Одевање и паковање од 15.12.2003. године.

⁸ Julia Gerber Rüegg, Изједначавање у правима и у војсци, 19.08. 2008. године, www.sp-frauen.ch

⁹ Године 2011. од укупног броја женских припадника војске – 1053, њих 280 је имало чин официра, а 270 чин подофицира. Бројно стање за 2011. годину (сажетак).

на” за контакт са женским цивилним становништвом и пренесу општу „пријатељску слику” мировних трупа, што би се могло позитивно одразити на њихову прихватљивост код локалног становништва.¹⁰

Конфедерално министарство иностраних послова зато и улаже напоре да обезбеди што веће учешће жена у мировним мисијама швајцарске војске.¹¹

Мали удео жена у мировним трупама швајцарске војске свакако је директна последица ограничења војне обавезе на мушкарце. Тешко је и замислити да ће се довољан број припадника војске моћи регрутовати за мировне мисије, ако удео жена у ефективном бројном стању швајцарске војске остане само на 0,6%. Војна обавеза за жене била би, дакле, и у погледу мировних мисија швајцарске војске пожељна.

Војна обавеза и обавеза служења Цивилне заштите – родна дискриминација

Забрана родне дискриминације је високо постављени захтев у прихватљивости неједнаког третмана полова. Према швајцарском позитивном праву и владајућој правној догми, неједнак третман полова дозвољен је само ако биолошки или функционални разлози једнаког третмана полова потпуно *искључују* или ако постизање успеха заиста служи принципијелном изједначавању у правима (тзв. пропис-наређење о изједначавању – *Egalisierungsgebot*). Један део правне науке ипак је на становишту да би се само жене могле поз(и)вати на забрану родне дискриминације. Према судској пракси и владајућој правној доктрини не искључују се сукобљавање ограничења војне обавезе и обавезе службе цивилне заштите на мушкарце са забраном родне дискриминације. У политичким дискусијама наводи се низ аргумената због којих би војна обавеза само за мушкарце била оправдана и зашто би војну обавезу жена требало одбити. Та образложења могу се груписати у правне и у политичке аргументе.

Политички аргументи могли би се из правног угла узети у обзир само ако би преовладало мишљење да би се на забрану полне дискриминације могле позивати само жене, што и логички изгледа доста проблематично.

Савезни устав наглашава да *нико* по основу пола не сме бити дискриминисан и да су мушкарац и жена равноправни. На основу одређених правних прописа бирачи би могли закључити да забрана дискриминације (како жена тако и мушкараца) заправо штити неједнак третман. У наредним редовима требало би све могуће разлоге против проширења војне обавезе на жене анализирати, иако би се неједнак третман полова с правног аспекта једва могао оправдати.

¹⁰ Cordula Dittmer. *Krieg, Militär und Geschlechterverhältnisse*, (Пат, војска и односи полова), у Maja Apelt (Hrsg.) *Тема истраживања: Војска, војне организације у зони ратних тензија; Друштва и војни субјекти*, Wiesbaden 2010, стр.87-106. Maja Apelt: *Soldatinnen in den westlichen Streitkräften und den „Neuen“ Kriege* (Жене војници у западним ОС и „нови” ратови), у Klaus Latzel/Franka Maubach/Silke Satjukow (Hrsg.): *Soldatinnen, Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute* (Жене војници, насиље и пол у рату од средњег века до данас). Paderborn 2011, стр. 465–484.

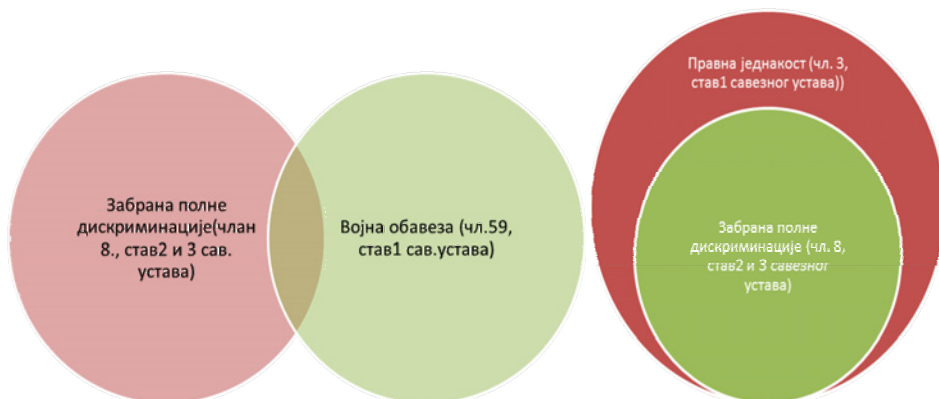
¹¹ Combined initial and second periodic reports of Switzerland (CEDAW), Rz. 225.



Слика 3 – Правна образложења против војне обавезе за жене

Оправданост војне обавезе само за мушкарце

Главни аргументи Савезног суда и већег дела правне науке да ограничење војне обавезе на мушкарце није полна дискриминација састоји се у једном формалном аргументу. Наиме, ограничавање војне обавезе на мушкарце, према члану 59, став 1 Савезног устава, представља један посебан, специјални закон (*lex specialis*) о забрани полне дискриминације Савезног устава и зато војна обавеза претходи забрани дискриминације. По нашем мишљењу, то је сумњив аргумент, јер су војна обавеза и забрана полне дискриминације у једном делу суштински противречни – као два круга који се делимично преклапају.



Слика 4 – Војна обавеза и забрана полне дискриминације

Слика 5 – Правна једнакост и забрана полне дискриминације

Када би војна обавеза била *lex specialis*, онда би се забрана полне дискриминације садржајно појавила унутар ње, дакле круг у кругу, какав је случај, на пример, код забране дискриминације, који ће бити потпуно обухваћен правном једнакошћу. Такође, ако би ограничавање војне обавезе на мушкарце дефинитивно могло важити као *lex specialis* за забрану дискриминације, та специјална правна норма не би била легитимна, пошто забрана полне дискриминације има упориште у међународном праву, нпр. у члану 14 и члану 2 став 1 Европске конвенције о људским правима (*Europäische Menschenrechtskonvention – EMRK*) или, штавише, у члану 3 Повеље ОУН. Међународно јавно право је право највишег ранга и има предност над уставним правом једне државе и, свакако, над једним *lex specialis-ом*.

Уз то легитимитет ограничења војне обавезе на мушкарце може се посматрати, не само из формалноправног него и из правнополитичког угла. Тако је Савезна влада 1979. године у једној информацији о иницијативи „Једнака права за мушкарце и жене” објашњавала да ограничавање војне обавезе и обавезе службе цивилне заштите на мушкарце у случају измене члана о полној једнакости у Савезном уставу би захтевало – додуше не нужно – отклањање те разлике, али тако да се она у сваком случају правно „види” – као ванредна норма, насупрот члану о полној једнакости, који се може различито тумачити. Међутим, онда се намеће питање, да ли би уставотворац и без правног обавезивања требао тежити идеји о изједначавању у правима полова кроз знатно веће учешће жена у одбрани земље јер ће за то морати положити рачун.¹² Али уместо тога, много се говорило о намери да се уставне одредбе о војној обавези и обавези службе у цивилној заштити, у погледу једнаког третмана половима, хармонизују. Ту се мање ради о формалном проширењу војне обавезе на жене, него је то пре увођење у једну општу, принципијелну службену обавезу, која обухвата и жене у оквирима укупне одбране. Савезна влада то није даље развијала зато што војна обавеза за жене, у класичном смислу, није ни долазила у питање. Вероватно су биолошке разлике између полова стајале у првом плану јер се у историји готово увек полазило од премисе: по природи (*qua natura*) жене нису биле погодне за војну службу. Тако је на пример, правник Вилхелм Фрик (*Wilhelm Frick*) 1920. године писао: „жене су од свог постанка и даље, према модерном схватању неспособне за војну службу”.¹³ Још и данас се актуелизују неки од главних аргумената против војне обавезе за оба пола на основу биолошких и психолошких разлика између жена и мушкараца. На пример, Савезни суд сматра ограничавање војне обавезе на мушкарце допуштеним пошто су најзначајније физиолошке и биолошке разлике између полова непрелазне, а које жене, у просеку као мање способне за војну службу, не би могле надокнадити. И познати израелски војни историчар Мартин Ван Кревелд (*Martin Van Creveld*) је мишљења да жене телесно нису у стању да одговоре захтевима војне службе, што је у многим публикацијама, са конкретним примерима поткрепио.¹⁴ Стварно, између полова постоје неке *просечне* разлике што не искључује одступања у низу појединачних случаје-

¹² Информација о народној иницијативи „Gleiche Rechte für Mann und Frau” („Једнака права за мушкарца и жену”) од 14.11.1979. године, стр. 126.

¹³ Wilhelm Frick, Die Wehrpflicht und die ausserdienstlichen militärischen Pflichten nach schweizerischen Recht, Diss., Zürich, Basel 1920 (Војна обавеза и ванредне војне обавезе према швајцарском праву), Diss., Zürich, Basel, 1920.

¹⁴ Martin Van Creveld, „Frauen und Krieg” (Жене и рат), München, 2001, „Das bevorzugte Geschlecht” (Приликовани пол), München, 2003, стр. 290 ff, The Culture of War, New York, 2008, стр. 400 ff.

ва. Жене су у просеку ситније од мушкараца, оне имају мање мишићне масе, али више масног ткива, имају нежнију телесну грађу као и мањи волумен крви и плућа. Имајући у виду те биолошке разлике не чуди, да се скоро сва спортска такмичења реализују одвојено по половима. Али, изузимајући врхунске спортисте, пол најчешће није одлучујући фактор у успеху појединаца, већ њихова лична конституција и индивидуални тренинзи.

Код просечних вредности разумљиво је да сама средња вредност свих сабраних резултата не изражава ништа и да о тој дистрибуцији још ништа не говори. Тако долазимо до очигледног – да у нашем личном окружењу познајемо низ жена које су далеко спортскије, крупније или јаче од многих нама познатих мушкараца. Зато није коректно жене на основу њиховог пола паушално проглашавати неспособним за војну службу. Оне жене, које на добровољној основи врше војну службу, доказују да итекако имају потребне способности. Зато би било рационално индивидуалне провере способности изводити за оба пола по истим критеријумима. Код аргумената биолошке врсте, заборавља се да постоји низ задатака које би једна просечна жена без даљег могла испунити, на крају крајева у цивилној заштити, цивилној служби као и у области санитета.

У биолошке разлике, у ширем смислу, може се убројати опасност од сексуалног насиља непријатеља, које војна обавеза за жене у крајњем случају не искључује. Свакако, не треба заборавити да и мушкарци у рату и миру могу бити објекти сексуалних деликата. Ипак, не може се рећи да је опасност за жене посебно велика. Опасност од сексуалног насиља свакако зависи од конкретних противника и код многих задатака швајцарске војске, као што су нпр. заштита од катастрофа, уопште није тема. Зато изузимање жена из војне обавезе због опасности од сексуалног насиља није оправдано. Као следеће образложење против војне обавезе оба пола, понекад се наводи да, све док жене и мушкарци практично не буду једнаки, женама не би требало наметати никакве додатне обавезе. Жене у Швајцарској, заиста у неким областима, још увек нису фактички изједначене са мушкарцима. На пример, за обављање истог посла оне у просеку зарађују мање, мање су заступљене на руководећим позицијама и преузимају на себе више посла у кући и обавеза у подизању деце. „Обрачунавање” фактичке дискриминације жена са правном дискриминацијом мушкараца, с правног аспекта ипак није допуштено. Напротив, свака фактичка и правна неједнакост између полова мора бити сузбијена. Само тзв. пропис (заповест) о једнакости може оправдати неједнак третман полова. Пропис (заповест) о једнакости изводи се из члана 8, став 3, реченица 2. Савезног устава („Закон гарантује вашу правну и фактичку једнакост, пре свега у породици, образовању и на послу”) и дозвољава позитивне подстицајне мере у корист жена, како би унапредили фактичко изједначавање полова. Те подстицајне мере морају бити добро осмишљене и пропорционалне, другим речима, оне морају бити сврсисходне и потребне. Предузете мере треба да воде стварном изједначавању у правима полова, односно да томе пруже бар минималан допринос. Апсурдно је да ограничавање војне обавезе на мушкарце може допринети фактичком изједначавању полова у друштву?! Ни у једном случају до сада то се није десило! Зато се пропис о ограничавању војне обавезе на мушкарце и не може оправдати.

Правно гледано, то би нас у даљем могло одвести у област материнства, која понекад правно неједнаком третману полова даје легитимитет. Уколико се ради о материнству за време службе, проблем би се могао релативно једноставно решити: одгађањем или ослобађањем од службе. Међутим, ограничавање војне обавезе на мушкарце због материнства не би се могло оправдати. Али, материнство би се могло сматрати „друштвеним доприносом” жена, којом војну обавезу, предвиђену само за

мушкарце, компензују. Сличну аргументацију о „друштвеном доприносу” жена користи је већ цитирана правница Лина Моргенштерн 1894. године. Она пише: „Жена која као мајка даје држави синове и кћери, које чином рађања и подизањем, посебно у првој години живота 'одраде' без прекида, више је него најтежа година службе, од чега су мушкарци били потпуно ослобођени”. И 2011. године Конфедерална комисија за питања деце и омладине у објављеном извештају о служби за опште добро заједнице (*Le Contrat Citoyen*) поставља питање да ли би се материнство могло сматрати као „допринос заједници”?¹⁵ Обавезати жене да служе војну или цивилну службу у једном друштву у којем им је још увек „препуштен” велики део посла у одгајању деце, било би јако тешко изводљиво, а усаглашавање професионалног и породичног живота значило би „постављање још више камења на пут”, пре свега у погледу наталитета који у Швајцарској по жени износи само 1,5 дете. Таква образложења су са правног становишта неприхватљива, јер се заснивају на традиционалној подели улога које брачне парове више правно не обавезује, већ то они сами и добровољно бирају. Статистика показује да велики број мушкараца има значајну улогу у одгајању деце или чак и већу него њихове партнерке. Једном мушкарцу који покушава да свој професионални и породични живот усагласи са војном обавезом биће тешко као и жени, а можда и теже. Сигурно да демографска предвиђања треба узети у обзир, али и обезбеђење интереса деце и функционисање породичног живота за време војне службе. Тако би војне обавезнице са децом морале бити привремено ослобођене од службене обавезе или сасвим ослобођене, а жене без деце подвргнуте војној обавези. Управо у једној земљи са стопом наталитета од 1,5 детета по жени није примерено изједначавати „бити жена” и „бити мајка”. Већ поменути извештај Конфедералне комисије за питања деце и омладине о предлогу могуће службе у корист заједнице изумима жене од предложене службене обавезе и предлаже добровољну војну и цивилну службу. У извештају, такође, пише да теоретски после „изједначавања” гласачког права, изједначавање у обавези војне службе за жене више неће бити актуелно. Ипак, вршење војне или цивилне службе за њих остаје и даље актуелно. Чињеница да ће то питање бити уопште постављано наговештава да ће наићи на жесток отпор. То је веома вероватно пошто се на једној недавној анкети мање од 30% испитаника изјаснило за проширење војне обавезе на жене. Наиме, 2005. године агенција „Vimentis” проводила је једну анкету. Тежишно питање било је: „Да ли жене треба, као и мушкарци, да врше војну или цивилну службу”?¹⁶ Тачно 54% испитаника одговорило је са „НЕ”, 18 % је било неопредељених, а само 29% је било „ЗА”. У анкети из 2011. године за проширење војне обавезе на жене потврдно се изјаснило само 25% испитаника. Ипак, 52% испитаника је гласало за увођење опште службене обавезе за мушкарце и жене са слободним избором за војну, цивилну или социјалну службу. Али, за општу службену обавезу мушкараца изјаснило се 70% испитаника, што је битно више. Службена обавеза за жене¹⁷ – војна или цивилна – изгледа да ће бити

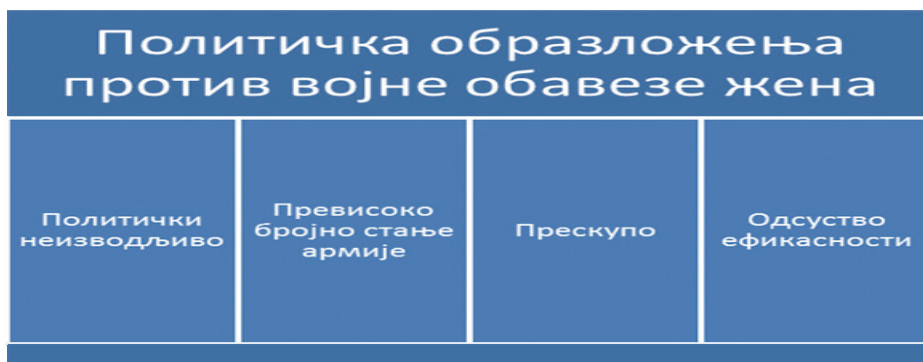
¹⁵ Eidgenössische Kommission für Kinder und Jugendfragen (Конфедерална комисија за питања деце и омладине), Dienst für Gemeinwohl, Oktober 2011 (Служба за опште добро) (*Le Contrat Citoyen*). На тај начин ће обавеза службе поново бити рационална и истинска.

¹⁶ <http://www.vimentis.ch/d/umfrage/ergebnisse/9/170.html>

¹⁷ Tibor Szvirsev/Andreas Wenger/Silvia Würmli/Esther Bisig, Center for Security Studies, ETH Zürich und Militärakademie an der ETH Zürich, Sicherheit 2011, Zürich 2011, стр. 168 f,

политички тешко изводљива. Правно гледано, то ипак није аргумент. И бирачко право за жене било је у дужем периоду спорно и тек је после бројних неуспешних покушаја прихваћено од мушког бирачког тела. То ипак ништа не мења у правној (про)цени да је ограничавање бирачког права мушкараца у Швајцарској било дискриминирајуће.

Наредни аргумент против проширења војне обавезе на жене може се наћи на web страници „SP Frauen“ у већ поменутом, „Документу о основним начелима“ („Positionspapier“).¹⁸ Војна обавеза за жене би водила ка потпуном предимензионарању војске и ни на који начин не би била примерена безбедносној ситуацији и била би много скупља војсци. Равноправност полова могла би се постићи само на начин да се обавезна војна служба за мушкарце укине и да се војна и цивилна служба попуне добровољцима, при чему би жене и мушкарци имали слободан приступ по једнаким критеријумима. Да ли би војна обавеза оба пола водила ка предимензионарању војске непримереној безбедносној ситуацији, као и ка прескупој војсци, засад је безбедносно-политичко питање на које правници и правници неће моћи дати решење него безбедносни експерти и експерткиње, политичари и политичарке и, у крајњој линији, бирачи.



Слика 6 – Политичка образложења против војне обавезе жена

Ако се претпоставка Савезног суда покаже тачном – да су жене у просеку мање способне за војну службу, онда би министарство економије морало тачно израчунати да ли се регрутовање жена у поређењу са регрутовањем мушкараца мање „исплати“ и за колико! Трошкови регрутовања свакако нису толико велики, да би били несразмерани. Осим тога регрутација има и предности. Тим поводом регрутни обвезници по први пут у животу добијају један веома важан и у цивилном здравству, више стотина франака вредан медицински преглед, који је у крајњем важан допринос здрављу народа Швајцарске и никако није за потцењивање. („Ко телесно, духовно и психички задовољи захтеве за службу у војсци, односно службу заштите и

¹⁸ Информација „SP Frauen“ од 01.10.2008. године, Die Armee: freiwillig (Војска:добровољно).Die Gleichstellung:obligatorisch! (Изједначавање у правима: обавезно!), и Julia Gerber Rüegg, Gleichstellung auch in der Armee (Изједначавање у правима и у војсци), 19. 8.2008. године, доступно на www.sp-frauen.ch.

онај ко испуњавајући те захтеве не угрожава своје нити здравље неког трећег”, са медицинског становишта способан је за службу и биће од стране регрутног лекара проглашен способним за војног обвезника или обвезника службе заштите.)¹⁹

Тим медицинским прегледом, дакле обухваћени су сви способни мушкарци, што женама никако не би требало ускратити. Већ данас више од половине регрутних обвезника који долазе на регрутацију или плате допунски порез или врше цивилну службу. То довољно говори у прилог проширивању војне обавезе на жене, иако се реално могу очекивати просечно скромније војне способности припадница женског пола. Неспособне жене би замену војне службе платиле, а један део вршио би цивилну службу, што за приходовну страну буџета не би било тако лоше. Однос трошкова према приходима зато се не може сасвим несразмерано квалификовати.

Ефикасност оружаних снага, у вези са увођењем војне обавезе за жене, треба ставити на тас једне прецизне ваге. Али, управо актуелни модел војне обавезе за мушкарце и добровољан за жене посебно је неефикасан. За врло мали број припадница војске (0,6% ефективног бројног стања) потребно је набављати посебну опрему и просторије, а морају се донети и посебне норме. Војна обавеза за жене би те трошкове релативно брзо оправдала, па би расходи и приход стајали у једном уравнотеженијем односу. Из војно-политичког угла гледано, не постоји потреба за додатним припадницима војске, већ се, напротив, бројно стање војске током последње деценије стално смањивано. Материјална средства швајцарске војске ће, поред осталог, бити управо ради тога и смањивана. Због континуираног смањења популације једног годишта, постоји оправдана бојазан да се формацијско стање војске неће више моћи попунити. При непромењеном проценту војно способних, попуњеност активних састава између 2011. и 2025. године опашће за око 25%.²⁰ Према „Безбедносно-политичком извештају” из 2010. године (*SIPOL B 2010*) демографски развој ће већ средњорочно условити прилагођавање војске и учинити нужним промену *обим служења и/или одбрамбеног модела и модела службене обавезе*.²¹ Према томе, навођење непостојања потребе за персоналом је само изговор. Стварна ситуација је супротна. Свакако, политичка разматрања стања материјалних резерви и потребног персонала нису оправдање за неједнако поступање и нема легитимних разлога за полну дискриминацију. У једној одлуци о Ватрогасној служби, Савезни суд заузео је став да је непостојање потребе за женама практично ограничавање обавезе ватрогасне службе на мушкарце, што није у сагласности са уставом. То исто мора важити и за војну обавезу. Ако се из политичких разлога тежи смањењу бројног стања трупа, онда и модел служења обавезе мора да се преиспита, а не да се чврсто веже за пол. Према томе, не могу се наћи разлози који би с правне стране могли оправдати ограничавање војне обавезе на мушкарце на један убедљив начин. Зато, правно-политички гледано, мора се тежити промени устава, која ће гарантовати једнак третман полова у погледу војне обавезе.

¹⁹ Verordnung vom 24. November über die medizinische Beurteilung der Diensttauglichkeit und der Dienstfähigkeit VMBDD Art.2 Abs.1 SR 511.12 (Наредба о медицинској оцени подобности и способности за службу).

²⁰ Војни извештај 2010 од 01. 10. 2010. године, стр. 79, Фн. бр. 93. Извештај Савезне владе у Савезној скупштини о безбедносној политици Швајцарске од 23. 06. 2010 (*SIPOL B 2010*), стр. 46.

²¹ Извештај Савезне владе у Савезној скупштини о безбедносној политици Швајцарске од 23. 6. 2010. године (*SIPOL B 2010*), стр. 46.

Оправданост обавезе служења Цивилне заштите само за мушкарце

Ограничавање обавезе служења у Цивилној заштити на мушкарце такође се сматра полно дискриминирајућом. Данас не постоје више легитимни разлози за изузимање жена од обавезе служења цивилне заштите. Разматрање обавезе жена за служење у цивилној заштити већ је једном било повучено из процедуре. Наиме, 1957. године иницијатива која се односила на Цивилну заштиту, а која је предвиђала обавезу службе у Цивилној заштити жена, била је одбијена. Пре свих, организације жена су протествовале против нацрта закона, поред осталог и због тога што жене у том тренутку још увек нису имале право гласа.²² Данас право гласа више не представља кочницу проширењу обавезе службе жена у Цивилној заштити, јер то право сада имају оба пола. Савезни суд сматра да је ограничавање обавезе службе у Цивилној заштити на мушкарце ипак оправдано, ако између војне обавезе и обавезе службе у Цивилној заштити постоји конекција („тесна веза“) и ограничавање војне обавезе на мушкарце на основу биолошких и функционалних разлога било наведено. Сем тога, то не би захтевало општу обавезу мушкараца и жена у обезбеђивање неопходних материјално-финансијских средстава за организације цивилне заштите, него би ишло својим током даље као и раније. Као што је већ речено, размишљања о потреби за кадром нису правно легитимни разлози за неједнак третман полова и уважавање смањених потреба не сме се пребацити на мање проблематичну категорију популације. Што се пак тиче наводне конекције („тесне везе“) између војне обавезе и обавезе службе у Цивилној заштити појављује се одређена сумња, јер обавеза службе у Цивилној заштити, као што је већ поменуто, није сурогат обавеза.

Ослобађање оних који врше војну и цивилну службу од обавезе у служби заштите могло би увек да буде укинато изменом закона, без да промена устава буде нужна.

Јер, према члану 61, став 3 савезног устава пише да: „Савез може службу заштите прогласити обавезном за мушкарце“, односно, начелно сви мушкарци би према уставу могли бити обавезни за ту службу (такође и странци и способни за војну службу). Али, и ако би то правило као конекција између војне обавезе и обавезе цивилне заштите била потврђена (прихваћена) долази до искључења конекције у изигравању материјалне контроле што није примерено. Ограничавање обавезе службе у Цивилној заштити на мушкарце мора бити објективно засновано. Дакле, небитно је да ли конекција између војне обавезе и обавезе службе у Цивилној заштити постоји или не. Легитимитет ограничавања обавезе службе у Цивилној заштити на мушкарце мора због тога бити одвојено испитан од допуштености ограничавања војне обавезе на мушкарце, и то онда када се против ефеката службе Цивилне заштите, биолошке разлике полова нису наводиле, јер су управо неспособни за војну службу сасвим добро и вршили службу Цивилне заштите. Промена устава којом би се обавеза службе у Цивилној заштити проширила на жене, с правног аспекта, јесте сасвим пожељна.

²² Karl Haltiner/Ruth Meyer, Frau und Armee in der Schweiz (Жене и војска у Швајцарској), у Билтену швајцарске радне групе Militär und Wissenschaften, Frau und Gesamtverteidigung (Војска и друштвене науке, Жена и укупна одбрана), 6. Jahrgang, Nr. 2, Bern 1982, стр. 65 и 71; Regula Stämpfli, Mit der Schürze in der Landesverteidigung 1941–1945 (Са кецељом у одбрану земље, 1941–1945); Staat, Wehrpflicht und Geschlecht (Држава, војна обавезе и пол), Diss, Bern, 1999. стр. 46 f.

Остварење једнаког третмана

Једнак третман полова, када је у питању војна обавеза, може се остварити на различите начине, при чему је у сваком случају промена устава потребна. Група за Швајцарску без војске („Gruppe für eine Schweiz ohne Armee“) представила је решење проблема!? Сакупљањем довољног броја потписа покренуће иницијативу „да војна обавеза мушкараца буде укинута“!? Гледано из угла изједначавања у правима, полна дискриминација би са укидањем војне обавезе била отклоњена. Ипак, укидање војне обавезе није једини могући начин за обезбеђивање једнаког третмана полова. Успостављање једнакости полова вероватно се неће остварити баш укидањем војне обавезе. Наиме, резултати анкете указују на прогнозе да ће ова иницијатива од народа бити одбијена. У анкети из 2011. године, само 38% испитаника подржало је укидање војне обавезе.²³ Принципијелно понашање швајцарске војске изгледа да код становништва има веома висок углед: 79% испитаника сматра да је швајцарска војска неопходна; 68% испитаника се изјаснило за добро наоружану и обучену војску. Дакле, питање како обезбедити једнак третман полова при задржавању војне обавезе вероватно ће се свести на питање: да ли војну обавезу треба проширити и на Швајцаркиње или не. Ипак, остављајући резултате анкете на страну, остаје да се види да ли ће нацрт закона проћи или ће га бирачко тело одбацити! Увођење опште службене обавезе за жене и мушкарце у сваком случају имало би боље изгледе на усвајање, јер би се могло више од половине испитаника „загрејати“ за општу службену обавезу, како мушкараца тако и жена.

Као следећи модел помиње се могућност да се жене уместо војној обавези потчине обавези допунског пореза. Ни та варијанта није коректна, јер би се на тај начин жене правно изједначиле са неспособним мушкарцима, што води ка следећој тези: „жене су на основу свог пола неподобне за војну службу“!? С правног аспекта свакако би било проблематично да се жене потчине обавези допунског пореза, без да своје индивидуалне способности за службу не провере и да им се не пружи могућност испуњења војне обавезе у форми службе.

Европски суд за људска права (*Europäischen Gerichtshof für Menschenrechte – EMGR*) у пресуди „Glor v. Swizerland“ (Application No 13444/04), правило по којем се одређене категорије инвалида („делимични“ инвалиди) подвргавају обавези допунског пореза, без могућности да војну обавезу испуне кроз службу, оценио је дискриминирајућом.

Тај случај је аналоган правилу и пракси по којима се дискриминација везује за пол. Правилник према којем би жене могле слободно бирати између давања допунског пореза и војне службе, с правне стране, неприхватљиво је, јер је јасно да нема легитимних разлога за такав неједнак третман полова. Модел одбране, као и увек, изабраће политички представници народа. Из правног угла посматрано, требало би колико год је то могуће, обезбедити једнак третман полова, а не различите правне последице „качити“ за пол.

²³ Tibor Svircev Tresch/Andreas Wenger/Silvia Würmli/Esther Bisig, Center for Security Studies, Eidgenössische Technische Hochschule – ETH, Zürich (Конфедерална Висока Техничка школа, Цирих), und Militärakademie an der ETH Zürich, Sicherheit 2011, Aussen, Sicherheits und Verteidigungspolitische Meinungsbildung im Trend, Sicherheit 2011 (Тренд спољно, безбедносно и одбрамбенополитичког образовања), Zürich 2011, стр. 142 f, 146 ff, стр. 159.

Литература

1. Lina Morgenstern, Die Wehrpflicht der Frauen, aus: Frauenleben, Blätter zur Vertretung der Frauen-Interessen, Hrsg.von Helene Littmann, 6. Jahrgang, Nr. 5, August 1894.
2. Karl Haltiner/Ruth Meyer, Frau und Armee in der Schweiz, in Bulletin des Schweizerischen Arbeitskreises Militär und Sozialwissenschaften, Frau und Gesamtverteidigung, 6. Jahrgang, Nr.2, Bern, 1982, S. 24-91.
3. Armeeauszählung 2011, Kurzfassung.
4. Botschaft betreffend das Bundesgesetz über die Armee und die Militärverwaltung sowie den Bundesbeschluss über die Organisation der Armee vom 8. September, BBI 1993 IV 1ff., S. 33.
5. Ziff. 27 Reglement 51.009 d Bekleidung und Packungen vom 15. December 2003.
6. http://www.vtg.admin.ch/internet/vtg/de/home/militaerdienst/fda/gleiche_wertungstabelle.html
7. Julia Gerber Rüegg, Gleichstellung auch in der Armee, 19. August 2008, abrufbar unter www.sp-frauen.ch
8. Cordula Dittmer, Krieg, Militär und Geschlechterverhältnisse, in: Maja Apelt (Hrsg.) Forschungsthema: Militär, Militärische Organisationen im Spannungsfeld von Krieg, Gesellschaft und soldatischen Subjekten, Wiesbaden 2010, S. 87-106; Maja Apelt: „Soldatinnen in den westlichen Streitkräften und den „Neuen“ Kriegen, in: Klaus Latzel/Franka Maubach/Silke Satjukow (Hrsg.), Soldatinnen, Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute, Paderborn 2011, S. 465-484.
9. Combined initial and second periodic reports of Switzerland (CEDAW), Rz.225.
10. Volksinitiative: Gleiche Rechte für Mann und Frau, vom 14. November 1979, BBI 1980 I 69, S. 126.
11. Wilhelm Frick, Die Wehrpflicht und die ausserdienstlichen militärischen Pflichten nach schweizerischem Recht, Diss., Zürich, Basel 1920.
12. Martin Van Creveld, Frauen und Krieg, München 2001; Das bevorzugte Geschlecht, München, 2003, S. 290 ff.; The Culture of War, New York, 2008, S.400 ff.
13. Eidgenössische Kommission für Kinder- und Jugendfragen (EKKJ), Ein Dienst für das Gemeinwohl (LE CONTRAT CITOYEN). Damit die Dienstpflicht wieder sinnvoll und glaubwürdig wird, Oktober 2011.
14. <http://www.vimentis.ch/d/umfrage/ergebnisse/9/170/html>.
15. Medienmitteilung der SP-Frauen vom 1. Oktober 2008, Die Armee: freiwillig.Die Gleichstellung: obligatorisch! und Julia Gerber Rüegg, Gleichstellung auch in der Armee, 16. August 2008, abrufbar unter www.sp-frauen.ch.
16. Armeebericht 2010 vom 1.Oktober 2010, BBI 2010 8871 ff, S.79, Fn. 93.
17. Bericht des Bundesrates an die Bundesversammlung über die Sicherheitspolitik der Schweiz vom 23.Juni 2010 (SIPOL B 2010) BBI 2010 5133 ff, S.46.
18. Karl Haltiner/Ruth Meyer, Frau und Armee in der Schweiz, in: Bulletin des Schweizerischen Arbeitskreises Militär- und Sozialwissenschaften, Frau und Gesamtverteidigung, 6. Jahrgang, Nr. 2, Bern 1982, S. 65, 71; Regula Stämpfli, Mit der Schürze in die Landesverteidigung, 1914-1945, Staat, Wehrpflicht und Geschlecht, Diss, Bern 1999, S. 46 f.
19. Tibor Svircev Tresch/Andreas Wenger/Silvia Würmli/Esther Bisig, Center for Security Studies, ETH Zürich und Militärakademie an der ETH Zürich, Sicherheit 2011, Aussen-,Sicherheits- und Verteidigungspolitische Meinungsbildung im Trend, Zürich 2011, S. 142 f, 146 ff, S. 159,168 f.
20. Verordnung vom 24. November über die medizinische Beurteilung der Diensttauglichkeit und der Dienstfähigkeit VMBDD Art.2 Abs.1 SR 511.12.